

УДК 343.326

*Добкіна Катерина Робертівна,
кандидат юридичних наук, доцент
декан юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та
технологій,*

*Новосельська Ірина Василівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
юридичного факультету
Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури
та технологій,
м. Київ, Україна*

ПРИРОДА ТЕРОРИЗМУ (ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ТЕРОРИЗМУ)

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню питання тероризму як соціального явища. Наводяться погляди різних вчених і філософів щодо історії виникнення цього явища, та чинників, які впливають на його розвиток.*

Проведено аналіз щодо впливу геополітики, культури та релігії на розвиток тероризму з давніх часів до сьогодення. Виявлено основні характеристики сучасного тероризму, якими є глобалізація, міжнародна спрямованість, політична багатогранність і динамізм у зміні зовнішнього вигляду. Глобальний характер тероризму виявляється як за охоптом країн, де функціонують терористичні організації, так і за наслідками його діяльності для людства, які виявляються у всіх сферах буття людини: політичній, економічній, соціальній і духовній.

Висловлюється думка, що аналіз глобальних проблем сучасності (а голод, злидні, неписьменність, хвороби такими і є) представляє інтерес з погляду розуміння тих проблем, які необхідно вирішити, щоб зменшити рівень тероризму в суспільстві.

Розглядається деструктивний модус буття тероризму, терористичний тип особистості, та констатується той факт, що він стає реальністю за наявності великої кількості факторів, що актуалізують соціальний час. Не відомо, чому політично або соціально розчарована особистість йде у підпілля, бере в руки зброю, оголошує війну суспільству, тотальну війну, яка не визнає невинних і непричетних, перетворює тероризм на модус свого буття.

Підкреслюється, що для терористичного типу особистості характерна і недорозвиненість світосприйняття. Вона виявляється у поверхневому розумінні дійсності, життєвому, теоретичному і практичному дилетантизмі. Серед радикалів всіх ідейно-політичних напрямів рідко зустрічаються великі філософи, політологи, економісти. Хоча слід відмітити, що в рядах

терористичних організацій зустрічається немало освічених людей, педагогів, психологів, вихователів дитячих садків, медсестер, починаючих художників та мистецтвознавців – людей, вибір професії яких невід’ємно пов’язаний з такими якостями, як емоційне сприйняття, здатність до співчуття. Однак багато з них є певним чином обмеженими. Вони відносяться до розряду людей, які воліють судити, а не аналізувати.

Ключові слова: тероризм, культура, релігія, геополітика, соціально-економічні явища.

Summary. *The article is devoted to the study of terrorism as a social phenomenon. The views of various scholars and philosophers on the history of this phenomenon and the factors that influence its development are given.*

The analysis of the influence of geopolitics, culture and religion on the development of terrorism from ancient times to the present is conducted. The basic characteristics of modern terrorism are revealed, such as globalization, international orientation, political diversity and dynamism in changing appearance. The global nature of terrorism is manifested not only in the coverage of countries where terrorist organizations operate, but also in terms of its effects on humanity, which are manifested in all spheres of human being: political, economic, social and spiritual.

It is argued that an analysis of the global problems of the present (hunger, poverty, illiteracy, ill health, and illnesses) is of interest in understanding the problems that need to be addressed in order to reduce the level of terrorism in society.

The destructive mode of being a terrorism, the terrorist type of personality, is considered, and the fact that it becomes reality in the presence of a large number of factors that actualize social time is stated. It is not known why politically or socially frustrated individuals go underground, take up arms, declare war on society, a total war that does not admit innocents and innocents, turns terrorism into the mode of their existence.

It is emphasized that the terrorist type of personality is characterized by an underdeveloped worldview. It manifests itself in a superficial understanding of reality, vital, theoretical, and practical amateurism. Among the radicals of all ideological and political directions are rarely found great philosophers, political scientists, economists. Although it should be noted that in the ranks of terrorist organizations there are many educated people, educators, psychologists, kindergartens, nurses, beginning artists and art critics - people whose choice of profession is inseparably linked to such qualities as emotional perception, ability compassion. However, many of them are somewhat limited. They belong to the category of people who prefer to judge rather than analyze.

Keywords: terrorism, culture, religion, geopolitics, socio-economic phenomena.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми тероризму сьогодні проводяться на рівні державних і громадських організацій, науково-дослідних інститутів, спеціальних служб, військових відомств тощо. Але все одно це явище залишається загадкою і не втрачає свого значення. Тому, коли йдеться про життя і смерть людей, про

загрозу наростання ентропійних процесів в житті соціуму, про необхідність захисту суспільних цінностей, гуманізму і справедливості в світі, надмірної уваги до тероризму не буває. Щоб боротися з хворобою, її потрібно добре вивчити. Щоб успішно боротися з тероризмом, потрібно добре розібратися в суті даного явища.

Актуальність теми дослідження зумовлюється наявністю проблеми існування тероризму та відсутністю способів його подолання.

Метою статті є висвітлення чинників, що сприяють розвитку такого соціального явища як тероризм.

Виклад основного матеріалу. Тероризм як соціальне явище має дуже складну природу, його виникнення і розвиток залежать від багатьох чинників, серед яких, на наш погляд, найбільш важливі геокультурно-політичні, соціально-економічні, релігійні і психологічні. Вони, безумовно, не вичерпують всього різноманіття чинників, які впливають на генезис і розвиток даного соціального феномену, але створюють контур тієї соціокультурної матриці, в який сегментується найбільш істотне в тероризмі.

Цілий спектр передумов активізації тероризму в сучасному світі лежить в геокультурополітичному вимірюванні. Це вимірювання тероризму ґрунтується на логічному продовженні та трансформації з урахуванням реалій сьогодишньої геополітики.

Думки щодо того, що життя держав і народів у всій його різноманітності великою мірою обумовлене географічним оточенням і кліматом супроводжують соціальне буття людини впродовж всієї історії. Ще античні автори (батько медицини Гіппократ, батько історії Геродот, римський історик Полібій і багато інших) розглядали питання про вплив географічного середовища (в першу чергу клімату) на звичаї, навички, спосіб правління та деякі суспільно-історичні процеси суспільства, в якому вони жили.

До батьків-засновників класичної геополітики кінця XIX– першої половини XX ст. можна віднести таких авторів, як Фрідріх Ратцелі (Німеччина), Юхан Рудольф Челлен (Швеція), Харольд Маккіндер (Великобританія), Ніколас Спикмен (США), які стали відводити центральне місце в детермінації міжнародної політики тієї або іншої держави її географічному положенню. Сам термін “геополітика” був введений в науковий обіг Рудольфом Челленом в його роботі “Держава як форма життя” (1916).

В другій половині XX століття основні геополітичні дослідження були присвячені впливу науково-технічного прогресу на географічне і військово-стратегічне положення держав, яке різко змінилося спочатку у зв’язку з появою дальньої бомбардувальної авіації, потім ядерної зброї, атомних підводних човнів з необмеженим радіусом дії як найважливішого засобу доставки міжконтинентальних балістичних ракет.

Ще з давніх часів у свідомість людей проник поділ на “ми” і “вони”, на “моє” і “чуже” плем’я, на “близький” і “чужий” світ. І це було не випадково, бо такий поділ відображав реальні умови буття. Для стародавнього грека і римлянина, наприклад, було природним співставлення свого поліса, общини, держави варварській периферії, вільних – рабам. За тих умов навіть не виникало

думки про єдність людства, тим більше, що уявлення про дальні країни було невиразним, а значна частина світу взагалі не була відома.

У новий час великі географічні відкриття, розвиток мореплавства і торгівлі, колонізація розширили кругозір європейців і виявили, з одного боку, наявність загальних рис у різних народів, а з іншого – глибокі відмінності в культурі, навичках, способі життя, релігії, соціальному ладі, рівні економіки, навіть в зовнішньому вигляді людей. Тому матеріалу для співставлення країн, народів, регіонів, культур було більш ніж достатньо. І якщо з'явилася соціальна потреба в теоріях, в яких одні гілки розвитку протиставлялися іншим, вони негайно виникали. Загальною парадигмою такого роду концепцій є ідея самобутності розвитку даної країни або народу, їх абсолютної “несхожості” або несумісності та неспівставності розвитку цілих регіонів (наприклад, Сходу і Заходу) або самобутності на рівні культур і цивілізацій.

Культурологічний підхід вже давно посідає важливе місце в наукових дослідженнях у галузі геополітичних досліджень. Але особливий інтерес до проблем культурних чинників в світовій політиці зріс після закінчення холодної війни. Культура як специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і установ, в духовних цінностях, в сукупності ставлення людей до природи, між собою і до себе самих, має як цивілізаційну, так і національно-державну специфіку. Врахування культурного фактору, як правило, примушує звертати увагу не на риси схожості між окремими ситуаціями, а на унікальні особливості кожної з них, що буде особливо важливим в цьому сторіччі. Тому, якщо раніше геополітику визначали як напрям, який вивчає взаємозалежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин і системи політичних, економічних, екологічних, військово-стратегічних та інших взаємозв'язків, обумовлених географічним розташуванням країни (регіону) і іншими фізико- і економіко- географічними чинниками” [1], то сьогодні, на наш погляд, доцільно вести мову про геокультурополітику, де змістоутворюючою підставою виступає саме культура, яка має безумовний зв'язок з географічною складовою. Так, “зараз набагато доречніше групувати країни, ґрунтуючись не на їх політичних або економічних системах, не за рівнем економічного розвитку, а виходячи з культурних і цивілізаційних критеріїв” [2].

Тероризм вже більшою чи меншою мірою є частиною історії різних народів, країн, цивілізацій, він вже сегментувався в їх культуру. Терористична субкультура носить ентропійний, руйнівний характер як для особи терориста, так і для будь-якої культури, представником якої він є, та й для нашої планети в цілому. Бо в основі даної субкультури лежить деструктивність, яка є результатом утисків і спотворень.

Основними характеристиками сучасного тероризму є глобалізація, міжнародна спрямованість, політична багатогранність і динамізм у зміні зовнішнього вигляду. Глобальний характер тероризму виявляється як за охоптом країн, де функціонують терористичні організації, так і за наслідками його

діяльності для людства, які виявляються у всіх сферах буття людини: політичній, економічній, соціальній і духовній.

Говорячи про геокультурополітичне вимірювання тероризму, не можна обійти питання про його зростаючий зв'язок з війною. В сучасних умовах вірогідність виникнення світової війни достатньо низька. Але війна була і залишається незмінним елементом сватової спільноти. Свого часу Еммануїл Кант не без підстав говорив, що історія в цілому жодним чином не свідчить про людську мудрість, швидше вона – літопис людської недосконалості, безумства, пихатості і пороку. І найяскравіше це виявляється у війнах, які людство вело впродовж всієї своєї історії. XXI століття вже не обходиться без воєн – воєн, про які в кінці минулого тисячоліття попереджала Мадлен Олбрайт, називаючи їх майбутніми війнами – війнами з тероризмом і терористами.

Саме геокультурополітичне вимірювання досить багатопланове, і дати всебічний аналіз в одному параграфі неможливо. Для нас важливо те, що цивілізаційні, культурні відмінності в сучасному світі зберігаються, вони незмінні в майбутньому. І це різноманіття, і відмінність культур і народів робить життя на нашій планеті прекрасніше і багатше. Але для людей з деструктивним модусом буття це ще одне джерело образ і утисків, ще один привід взятися за зброю в ім'я досягнення щастя, як вони його розуміють. Зближення націй і народів в планетарному масштабі, процес глобалізації набув своєрідний відбиток в тероризмі. Він трансформував процес глобалізації по-своєму, і наслідки цієї глобалізації по-терористичному матимуть серйозні наслідки в XXI столітті.

При вивченні тероризму не можна обійти стороною соціально-економічне вимірювання. Не випадково на VIII міжнародному конгресі ООН з попередження злочинності і поводження зі злочинцями (Гавана, 1990 р.) головними причинами тероризму були названі: бідність, безробіття, неосвіченість, недостатність доступного житла, недовершеність системи освіти і підготовки спеціалістів, відсутність життєвих перспектив, відчуження населення, загострення соціальної нерівності, послаблення сімейних та соціальних зв'язків, недостатність виховання, негативні наслідки міграції, знищення культурної самобутності, недостатність закладів культурно-побутового призначення, поширення засобами масової інформації ідей і поглядів, що спонукають до росту насилля, нерівності і нетерпіння. Безумовно, все це основа для виправдання вчинених терактів, це ті символи, які легко засвоюються і терористами, і людьми, які їм співчують. Проте слід визнати, що явно вираженої залежності тут немає. Відсутність жорсткої зумовленості, наявність альтернатив дають можливість сподіватися, що, незважаючи на цілий комплекс причин, який створює умови для розвитку терористичної діяльності, у суспільстві є можливість мінімізувати це зло. Але слід розуміти, що ці можливості не безмежні.

Ознайомившись з біографіями найвідоміших терористів, слід відмітити й таку особливість: серед них велике число тих, хто виріс зовсім не в злиднях, а навпаки, швидше в розкоші. “Терорист № 1” Усама бен Ладен народився в сім'ї саудівського мільярдера. За оцінками ЦРУ, тільки від свого батька Усама

успадкував від 250 до 500 мільйонів доларів. Відомий терорист Карлос (Шакал) – син венесуельського адвоката-мільйонера. Серед батьків багатьох лівих і правих терористів 1970-1980-х рр. власники і керівники магазинів, невеликих, а іноді і великих фабрик, державні службовці середнього рангу, університетські професори, лікарі, священнослужителі, літератори, діячі мистецтв.

Хоча соціальний склад лідерів терористичних рухів зовсім не свідчить про те, що є прямий зв'язок між бідністю і схильністю до терористичної діяльності, ми все таки стверджуємо про його наявність. Він виявляється, по-перше, в тому, що саме осмислення стану своєї країни, свого народу, своєї релігії в певному конкретному соціумі спонукає майбутніх лідерів терористичних рухів вступити в боротьбу за владу з представниками іншого етносу, цивілізації, релігії в ім'я встановлення справедливості. Справедливості, як вони її розуміють. І для досягнення цієї справедливості використовується стара формула: “Мета виправдовує засоби!”

І по-друге, виконавці терактів в основному рекрутуються з соціального середовища, яке на собі відчуває вплив голоду і злиднів. І те, що число таких людей в умовах наростання глобальних проблем сучасності зростатиме, сумніватися не доводиться. Небезпеку розширення тероросередовища не можна применшувати. Збігнев Бжезинський підкреслює: “Ця небезпека, ймовірно, посилюватиметься перспективою умов людського існування, які все більш погіршуються. Зокрема, в бідних країнах світу демографічний вибух і одночасна урбанізація населення призводять не тільки до швидкого зростання числа злидарів, але й до появи, головним чином, мільйонів безробітних і все більш незадоволених молодих людей, рівень розчарування яких росте значними темпами. Сучасні засоби зв'язку збільшують розрив між ними і традиційною владою, і в той же час все більшою мірою формують в їх свідомості відчуття пануючої в світі несправедливості, що викликає у них обурення, і тому вони найбільш сприйнятливі до ідей екстремізму й легко поповнюють ряди екстремістів”[3].

Тому вважаємо, що аналіз глобальних проблем сучасності (а голод, злидні, неписьменність, хвороби такими і є) представляє інтерес з погляду розуміння тих проблем, які необхідно вирішити, щоб зменшити рівень тероризму в суспільстві.

У соціокультурній матриці тероризму важливе місце посідає релігійна складова, яка, по суті своїй, носить квазірелігійний характер. Бо релігія є “величина особливого роду”, яка з'являється як результат взаємозв'язку між Богом і людиною. В основі будь-якої релігії лежить віра в Бога, який єдиний для всього сущого, але імен у нього багато, оскільки людина завжди прагне узурпувати право на істину, у тому числі з питань духовного життя. Але у будь-якому випадку дух всякої релігії заснований на пошані, любові та терпимості до всього живого.

Заповідь “Люби ближнього свого, як самого себе” (Рим. 13:9) з дуже незначними варіаціями у формулюванні є основним принципом, загальним як для християнства, так і для ісламу, буддизму, даосизму, іудаїзму, конфуціанства. Навряд чи про це думали терористи, які направляли “Боїнги” в будівлі

Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку, захоплювали жінок і дітей в заручники, висаджували бомби в житлових будинках, на концертних майданчиках. Так, вони, безумовно, когось любили, але вони не любили ближнього свого, у них свій, абсолютно інакший від істинно релігійного світ цінностей. І дуже вірна, в контексті цих міркувань, думка Еріка Фромма про те, що “людина, яка любить тільки одну людину, і яка не любить свого ближнього, насправді бажає покорятися або панувати, але не любити. Крім того, якщо хтось любить ближнього, але не любить самого себе, це доводить, що любов до ближнього не є справжньою” [4]. Добро об’єднує людей, воно озброює їх вірою в світле майбутнє не тільки для тіла, але й для душі. Проте світ не складається з одного добра – зло має в ньому місце. Цю думку ясно зафіксував той же Фромм в своїй роботі “Психоаналіз і релігія”: “Ми створили чудові речі, але не змогли зробити з себе істот, які були б гідні величезних зусиль, витрачених на ці речі. У нашому житті немає братерства, щастя, задоволення; це – духовний хаос і мішанина, близькі до безумства” [5]. І цю свою недосконалість людина досить часто прикриває боротьбою за віру, за чистоту релігійних догм. В тій чи іншій мірі це характерне для більшості світових релігій. Хрестові походи, релігійні війни, багаття інквізиції – частина історії світової цивілізації. Історії не найкращої, але нашої історії.

В рамках релігійної складової тероризму дуже важливо усвідомити його зв’язок з релігійним екстремізмом, фундаменталізмом. Релігійний фундаменталізм зазвичай розглядається як сучасний феномен, породжений історичною атмосферою ХХ століття. Тенденція до фундаменталізму більшою чи меншою мірою характерна для всіх головних світових релігій: ісламу, християнства, іудаїзму, індуїзму, буддизму, а також для сикхізму і неоконфуціанства. Фундаменталізм є реакцією організованої релігії на породжені сучасністю проблеми, що постали перед традиційними суспільствами. Адепти фундаменталізму прагнуть зберегти віру в надприродну реальність в період історії, коли подібні вірування, вочевидь, зазнають занепаду. “Захисники Бога”, як вони себе іноді іменують, фундаменталісти виступають переконаними супротивниками сучасного суспільства з його культом індивідуального розуму, орієнтацією на матеріальні цінності і вкромом в лінійний історичний прогрес. Фундаменталізм і склався як рух, направлений проти пануючої в сучасному світі секулярної ідеології. В різних релігійних традиціях фундаменталісти намагаються створити і підтримувати інститути, які були б альтернативними відносно інститутів секулярного суспільства – школи, суди, медичні клініки, добродійні заклади, дитячі садки, воєнізовані підрозділи тощо.

Тактика фундаменталістів полягає у функціонуванні так званих «груп протесту», що використовують страхітливую символіку, а іноді – пряме насильство, терористичні акти, виправдовуючи це тим, що вони представляють більшість „істинно віруючих”. Фундаменталісти в своїх вимогах спираються на уявлення про себе як хранителів історичних традицій, основи яких вони захищають, укріплюють і інституціоналізують перед загрозою секуляризму і в періоди криз.

Фундаменталізм привертає до себе представників різних економічних класів і соціальних груп. Більшість членів фундаменталістських організацій складають інженери, техніки, високоосвічені, але недостатньо затребувані ринком праці випускники університетів, часто з досвідом роботи. Це люди, знайомі не тільки з сучасними технологіями, але і з сучасними політичними процесами, з новітніми стратегіями впливу на широкі маси людей. Молоді люди часто через економічні чинники не мають навіть можливості одружитися і тим самим виконати традиційний обов'язок, який диктується ісламським способом життя. В інших випадках фундаменталістська пропаганда концентрується на моральних і духовних прорахунках нефундаменталістичної правлячої еліти, яка допустила ерозію традиційних норм організації побуту, сім'ї, громадського життя (молитва в школах перед уроками, виключно домашня роль жінок або буквально розуміння догматів віри). Подібні протести часто ініціюють відносно процвітаючі фундаменталісти, що належать до середнього класу, як, наприклад активісти Християнської коаліції в Сполучених Штатах Америки.

Незалежно від свого економічного і соціального стану, всі фундаменталісти вважають, що релігія містить в собі вирішення всіх проблем суспільства та індивіда. Виокремлені з історичного контексту, релігійні вірування і уявлення використовуються як підстава для сучасних бюрократичних, політичних або військових доктрин, тобто інтерпретуються в найбільш зручному сенсі з погляду ідеологічної мети руху, в тому числі і явно терористичного характеру.

Фундаменталісти “приватизують” право на істину та істину віру, відмовляються від усякого компромісу в ім'я найбільшого добра. Така позиція веде до їх абсолютизму і авторитаризму. Звідси радикалізм сикхських екстремістів, звідси заяви сіоністів з організації „Гуш Еминім”, що західний берег річки Йордан і сектор Газа – це біблейські Іудея та Самарія.

Фундаменталісти проводять розмежування і в інших сферах. Сикхи носять нестрижене волосся і короткі штани, щоб відрізнитися за зовнішнім виглядом від індусів, з якими вони ворогують. Єврейські радикали з “Гуш Еминім” носять молитовні накидки з джинсами або військовими штанами, щоб підкреслити єдність своїх релігійних переконань і військової доблесті.

Але, по суті своїй, вони повторюють ту ж помилку, яка була в історії їх власної релігії і про яку чудово сказав Ерік Фромм: “Трагедія всіх великих релігій полягає в тому, що вони порушують і перекручують принципи свободи, як тільки стають масовими організаціями, керованими релігійною бюрократією. Релігійна організація і люди, які її представляють, певною мірою починають займати місце сім'ї, племені і держави. Вони зв'язують людину, замість того щоб залишити її вільною, і людина починає поклонятися не Богу, а групі, яка претендує на те, щоб говорити від його імені. Це сталося у всіх релігіях. І засновники вели людину в пустелю, геть від Єгипту, але потім інші вожді вели її назад, до нового Єгипту, хоч і називали останній Землею Обітованою” [6].

Фундаменталісти проголошують себе носіями особливої місії, дорученої їм Богом. Звідси витікають всі характерні риси фундаменталістських рухів, зокрема безперервні добре організовані спроби обернути в свою віру

нерелігійних і нефундаменталістських налаштованих людей. Така місіонерська діяльність фундаменталістів супроводжується пропагандою, яка представляє їх супротивників як людей морально брудних або таких, що навіть володіють демонічними рисами.

Соціально-економічна, геокультурполітична обстановка, яка склалася, призвела до того, що одними з найбільш організованих і активних терористичних організацій в сучасному світі є угруповання, які пов'язують свою діяльність з ісламом. Хоча те, що вони роблять, не має ніякого зв'язку ні з аллахом, ні з пророком Мухаммедом. Оголошуючи себе справжніми мусульманами, насправді вони є яскравими представниками квазірелігійного вчення, що має мало спільного з ісламом.

Іслам (у перекладі з арабського “покірність”, “віддання себе Богу”) є сьогодні однією з найбільш поширених релігій світу. Мусульманські общини існують більш ніж в 120 країнах. У 35 країнах мусульмани складають більшість населення, а в 29 країнах послідовники ісламу є впливовими меншинами. У 28 країнах іслам визнаний державною або офіційною релігією. Переважна більшість мусульман зосереджена в Західній, Південній, Південно-Східній Азії і Північній Америці, але вони посилено освоюють й інші регіони світу [7].

Основні положення ісламу викладені в Священному Писанні – Корані (араб. “куран” – читання). Іслам вчить, що аллах передав Коран пророку Мухаммеду через ангела Джабраїла окремими одкровеннями

Якщо ми порівняємо пророків, то побачимо, що Мухаммед, на відміну від Заратуштри (засновника зороастризму), Будди або Лао-цзи (засновника даосизму), “сіяв розумне, добре, вічне” не тільки словом, але й мечем. Народившись в Мекці біля 570 р., він в 610 р. виступив з проповіддю нового вчення, за що був вигнаний з рідного міста.

Переселившись в 622 р. з своїми послідовниками до Медини, Мухаммед заснував тут мусульманську общину. У 630 р. він на чолі війська повернувся до Мекки і підкорив її, вслід за чим розповсюдив за допомогою зброї іслам на значну частину Аравії. Що було далі також добре відомо.

Ісус, Будда, Лао-цзи, інші пророки діяли словом, а не зброєю, тому завойовувати нові території їх ім'ям було складно. “Коли лицарі-хрестоносці поширювали християнство вогнем і мечем, – підкреслює Сергій Хайтун, – вони відхилялися від лінії поведінки Ісуса, коли ж це робили мусульмани, вони слідували Мухаммеду”.

Ось чому дослідники називають джихад шостим стовпом мусульманської релігії. Джихад (“зусилля”) без подальших уточнень зазвичай означає озброєну боротьбу з невірними в ім'я торжества ісламу, і в цьому значенні його синонімами в мусульман виступають слова “фатх” і “газават”, а у не мусульман – священна війна. Джихад вважався одним з головних обов'язків мусульманської общини, визначався як ведення війни з невірними шляхом нанесення їм ударів, вилучення їх власності, руйнування їх святилищ, знищення їх ідеалів тощо.

Серед різних релігійно-політичних рухів ісламу останнім часом привернув загальну увагу ваххабізм. Цей рух з'явився в сунітському ісламі в Аравії в

середині XVIII століття на основі вчень Мухаммада бен Абд аль-Ваххаба, який народився в 1703-1704 р.

У чому ж суть вчення ваххабізму? Чому він став так часто використовуватись в зв'язку з терористичною діяльністю його найбільш несамовитих представників? Серйозний аналіз терористичних основ ваххабізму здійснив доктор філософських наук, ведучий експерт НДІ соціальних систем МДУ імені М.В. Ломоносова Олександр Ігнатенко, який констатував той факт, що ваххабізм є результатом селекції (відбору) і адаптації (пристосування) положень Корану і Сунни до ваххабітських уявлень та ідей [8].

Ваххабісти абсолютизують поняття “невірні” (араб. куфр) і “багатобожжя” (араб. ширк). Вони проголошують сувору єдинобожність, тобто єдність аллаха. Це – головне положення ваххабізму.

Ваххабіти приписують собі абсолютну непогрішність у питаннях єдинобожності та узурпують право суду і санкцій відносно «невірних», «багатобожників», «лицемірів».

Ваххабіти вважають, що тільки араби можуть бути «врятованою групою». Останнє положення суперечить і духу, і букві Корану, бо іслам наднаціональна релігія, що дозволило перетворитись їй на світову релігію. Вони стверджують, що головним свідоцтвом єдинобожності людини є абсолютне підпорядкування ваххабітському угрупованню і ворожість до всіх неваххабітів. Приналежність до ваххабітського угруповання встановлюється прийняттям ідентифікаційних ознак – особливим зовнішнім виглядом (наприклад, чоловіки голять вуса і не голять бороду) і особливим одягом (носять короткі, вище щиколоток штани тощо). Але головне – мусульманин, який прийняв ваххабізм, повинен підтверджувати свою єдинобожність “ненавистю і ворожнечею” до “невірних”. Головна санкція стосовно всіх “невірних” – позбавлення їх життя. Вбивство «невірних» повинне, за твердженнями ваххабітів, має проводитися системно і організовано – у форми джихаду проти „невірних”.

Як бачимо, ваххабітське вчення мстить в собі положення і норми, що можуть трактуватися як достатньо екстремістські, підбурюючі до діяльності, яка направлена на посягання на права і свободи громадян, пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі. При достатньо скрупульозному аналізі положень і норм ваххабізму можна побачити серйозні підстави для неспокою з погляду можливості використання цього напрямку ісламу в терористичній діяльності.

Критична оцінка релігійної складової соціокультурної матриці тероризму і здатність розрізняти справжню і уявну релігійність, яка витікає з неї, істотні для вмілого ведення роз'яснювальної роботи серед віруючих щодо того, що терористична діяльність, якими б святими іменами вона не прикривалася, за суттю своєю квазірелігійна. Тому справа віруючих і атеїстів поставити заслін тероризму, оголити його дійсну квазірелігійну суть.

В основному все, про що йшлося раніше, було пов'язане з об'єктивними складовими тероризму. Але сам терористичний акт вчиняють люди. Саме вони беруть до рук кинджал, бомбу, гвинтівку щоб позбавити життя іншу людину в ім'я “святої мети”. Чому люди стають терористами, що штовхає їх на шлях

тероризму, які психологічні норми цього явища? Дати однозначні відповіді на ці питання дуже складно, бо тут переплітається цілий комплекс причин, які лежать в основі даного явища. Як зазначав Ерік Фромм в роботі „Иметь или быть?”[9]: “Жива істота – не якийсь мертвий, застиглий образ, і тому не може бути описана як річ. Фактично живу людську істоту взагалі неможливо описати”. Але спробувати проникнути в модус буття терористів нам необхідно, бо без цього неможливо створити цілісну картину тероризму як соціального явища.

Слід зазначити, що якраз менш розкриті (або більш заплутані) психологічні, соціально-філософські та футурологічні параметри тероризму. Між тим, без них його “розшифровка” навряд чи можлива. Найбільш важливі складові модусу буття терористів, на наш погляд, все ж таки можна виділити.

Це, перш за все, яскраво виражена деструктивна аксіосфера, авторитаризм, відчуття винятковості, орієнтація на домінування групового етносу, «театральність». Деструктивному модусу буття відповідає певний тип особи, якого можна назвати терористичним.

Деструктивна аксіосфера ґрунтується на характерному для більшості терористів антиномічному баченні світу і суспільства («ми – вони») проявляється в крайній нетерпимості до всякого роду інакомислення, коливання і сумнівів. Для більшості терористів характерна тенденція до екстремалізації, до пошуку джерел своїх проблем зовні.

Для терористичних угруповань правого толку ворог виступає в ролі представника іншої раси (євреї, араби, турки, неарійці в цілому) або іншого політичного руху (комуністи, соціалісти). Терористичні організації релігійного фундаменталістського толку обирають об’єктом ненависті прихильників іншого віровчення (“невірних”, мусульман тощо). Для терористичних організацій, заснованих на етнічній ідентичності, ворогом є представники іншої нації. При цьому ворог як об’єкт ненависті дегуманізується, позбавляється будь-яких людських якостей. Адепти тероризму мають справу не з реальними, конкретними людьми, а з “символами”, “представниками”.

Е. Штауб, проводячи всебічне дослідження чотирьох найбільших випадків геноциду (винищення вірмен у 1915 р.; голокост 1942-1945 рр.; масовий терор в Кампучії в 1975 - 1979 рр.; репресії військової хунти в Аргентині в 1976-1983 рр.) дійшов висновку, що радикальні ідеології послужили одним з мотивів для дій суб’єктів насильства [10].

Важливим мотивом удавання до тероризму є сильна потреба в зміцненні особової ідентичності, яка досягається приналежністю до групи терористів. Тут відбувається переплетіння ідеї ідентичності з ідеєю служіння меті, що додає особливої значущості ідеї ідентичності. Оскільки приналежність до групи виступає як одна з вищих цінностей, групові норми ідеалізуються, а збиткова самосвідомість і слабке “Я” лише сприяють експансії групової свідомості.

Суспільство інферналізується. Активно заперечуються загальнолюдські цінності, в першу чергу право інших людей на життя. Насильство, агресивність стають цінностями. Привабливість насильства, агресивності полягає в тому, що вони дозволяють орієнтованим на дію, імпульсивним, душевно дисгармонійним

людям здійснити на практиці в короткі строки власні уявлення про добро і справедливість, покарати тих, хто заважає їм реалізуватись у житті.

В світі накопичений певний досвід дослідження психологічних аспектів насильства, агресивності. Зігмунд Фрейд та Конрад Лоренц пов'язували агресивність з природними інстинктами людини. Ще Фрейд писав про “інстинкт смерті” який обумовлює деструктивну поведінку людини. К.Лоренц так пояснював агресивність людської натури: “Перш за все потрібно відмітити, що згубна енергія агресивного інстинкту дісталась людині у спадок, а сьогодні вона пронизує його до мозку кісток; найімовірніше, ця агресивність була обумовлена процесом внутрішньовидового відбору, який продовжується багато тисячоліть (зокрема, пройшов через давньокам'яний вік) і спричинив значний вплив на наших предків. Коли люди досягли такого рівня, що змогли завдяки своїй зброї, одезі та соціальній організації позбавитись певною мірою від зовнішньої загрози – загинути від голоду, холоду або диких звірів – тобто, коли ці фактори перестали виконувати селективну функцію, тоді, імовірно, і вступила в свої права зла та жорстока внутрішньовидова селекція” [11].

Як ми бачимо, обидва автори не пов'язують насильство з будь-якими індивідуальними особливостями особистості, а підкреслюють той факт, що агресивна поведінка людини має філогенетичне коріння, вона запрограмована в людині, пов'язана з вродженим інстинктом, який чекає свого місця і часу та використовує будь-який привід для свого вираження.

В протилежність суто теоретичним концепціям інстинкту виникає фрустраційна теорія, вперше представлена в монографії Джона Долларда та його співавторів у 1939 р., згідно з якою “виникнення агресивної поведінки завжди обумовлене наявністю фрустрації, і навпаки – наявність фрустрації завжди тягне за собою якусь форму агресивності”.

Психоаналітичну концепцію агресивності розробляв видатний німецько-американський психоаналітик Еріх Фромм. Величезне методологічне значення має розрізнення Фроммом “доброякісної” та “злоякісної” агресивності. Перша частково походить зі світу людських інстинктів, друга укорінена в людському характері, в людських пристрастях, за якими стоять мотивації далеко не природного, а екзистенціального характеру. На думку Еріха Фромма, інстинкти є категорією суто натуралістичною, тоді як пристрасті, укорінені в характері людини, є категорією соціобіологічною та історичною. Пристрасті зовсім не забезпечують фізичне виживання, але вони не менш стійкі та глибокі, ніж інстинкти. Вони формують фундамент людського інтересу до життя, поривів людини. Пристрасті – це матеріал, з якого формуються не лише сновидіння та фантазії, але й мистецтво, релігія, міф, драма. Пристрасті своїм корінням ідуть у найбільш глибинні основи буття.

Фромм виділяє характерні психологічні механізми, які створюють основу кожного класифікованого ним типу орієнтації – мазохістичного, садистичного, деструктивного та конформістського.

В психіці кожної людини – це одна з найважливіших констатацій Еріха Фромма, викладена в його найбільшому та одному з кращих творів „Анатомія людської деструктивності” – закладені дві тенденції: любов до життя і любов до

смерті. Однак конкретна людина виявляється ближчою до тієї чи іншої орієнтації. інакше кажучи, вона може стати біофілом або некрофілом. Коли людина втрачає прагнення до життя, перемагає інстинкт смерті. Якщо згасає потенція до життя, в людині починають переважати некрофілічні тенденції.

Деструктивний модус буття терористів не буде зрозумілий до кінця, якщо не розкрити таку його складову, як “театральність”, схильність до прославлення як окремих терористів, так і цілих терористичних організацій. В цьому терористам допомагають засоби масової інформації, які в гонитві за своїм рейтингом, за отриманням фінансового прибутку, готові надати свої газетні смуги, ефірний час кому і чому завгодно, аби це було цікаво читачеві, телеглядачеві та радіослухачеві. “Тероризм, – писав в своїй опублікованій посмертно статті про “Бісів” Ф.М. Достоевського Ю. Трифонов, – виродився у світове шоу. Бісовщина стала театром, де сцена залита кров’ю, а головна дійова особа – смерть. І є підозра, що це – саме те, до чого терористи, самі того не усвідомлюючи, прагнули. Без крику, проклять та завмираючих від жаху сердець грати в цьому театрі нецікаво”[12].

Необхідність гри та любов до театральності, що проявляється у примітивному наслідуванні героїв популярних голлівудських фільмів сидять у окремих терористів в крові.

Терористи стали переймати з кінематографа способи здійснення терористичних актів, так би мовити механіку процесу їх здійснення. В одному з американських бойовиків інопланетяни дали точний розрахунок знищення Всесвітнього торгового центру: стріляючи по хмарочосах, необхідно поцілити у верхню третину будівлі. Якщо знищити нижню частину, вона утримається на міцних опорах, якщо “відрізати” “тарілкою” п’яту або четверту частину зверху, то впаде лише вона. А от якщо вдарити так, щоб зверху лишилась третина будівлі, то вся вона розвалиться до основи.

Неймовірно, але “Близнюки загинули саме так: стодесятиповерхові хмарочоси були атаковані на рівні вісімдесятого та шістдесят п’ятого, і тридцять верхніх поверхів “сіли” точно в задане місце, поховавши під собою тисячі людей.

Для всіх, хто дивився фільми „День незалежності”(1996), “Армагедон” (1998), “Зіткнення з безоднею” (1998), „Облога” (1998), “Бійцівський клуб” (1999) та цілий ряд інших є очевидним той факт, що в них передбачені події 11 вересня 2001 р.

Вочевидь можна говорити про те, що тероризм втягує в свою орбіту людей, схильних до театралізованого насильства, або прищеплює смак до нього у своїх adeptів. Особливість сучасного тероризму полягає у тому, що основна мета політичного вбивства полягає не в усуненні конкретної, нехай навіть найвпливовішої особи, а у резонансі, викликаному цим вбивством.

Важливим для розуміння тероризму в контексті деструктивного модусу буття є поняття “терористичний тип особистості”. Щоправда, ряд дослідників висловлює сумніви в тому, що взагалі доцільно говорити про певний єдиний тип особистості терориста. Так, В.Вітюк відзначає, що індивідуальні характери і персональні внутрішні мотиви терористів доволі різноманітні. І коли деякі політологи намагаються сконструювати певний загальний образ терориста на основі патології,

природної агресивності, романтичного індивідуалізму або ще чогось, вони елементарно абсолютизують один з багатьох існуючих його типів[13].

Даючи характеристику терористичного типу особистості, ми, безумовно, спрощуємо картину, абстрагуючись від багатьох індивідуально-психологічних особливостей суб'єктів, які активно використовують терор у своїй діяльності.

Разом з тим більшість індивідуумів, схильних до здійснення терористичних актів, об'єднують деякі спільні, найбільш типові психологічні риси, незалежно від мотивів їх вчинків, політичних переконань тощо. Так, контент-аналіз автобіографічних матеріалів учасників нацистського руху, згідно з твердженням С.Н. Єнікополова, показав значні подібності з лівими терористами за такими характеристиками, як авторитаризм, ідеалізм, впевненість у власній правоті, почуття виключності, заперечення існуючої політичної та суспільної системи. Тому автори, що з сумніваються у можливості виведення єдиного типу особистості терориста, тим не менш намагаються це зробити, назвавши деякі "середньостатистичні домінуючі характеристики" [14].

Якими ж є риси терористичного типу особистості? Фредерік Форсайт, наприклад, підкреслює, що для терористів характерне сприйняття світу у чорно-білих тонах, наявність надвеличної ідеї.

Він вважає, що терорист завжди дитина, одновимірна і проста людина [15]. Тому, перш за все, хочеться підкреслити, що терористи – це патологічні особистості, що мають певні помітні розумові, психологічні відхилення. Маючи загалом нормальне психічне здоров'я, терористи, тим не менш, відрізняються певними особливостями розвитку психіки (вольові характеристики, склад розуму, специфіка емоційної сфери та направленості тощо).

До них відносяться занадто розвинута емоційність, яка іноді превалює над раціональним сприйняттям дійсності. Безумовно, серед екстремістів є особистості зовні малоемоційні (Усама бен Ладен, Шаміль Басаєв). Однак серед людей, схильних до терористичних проявів, превалюють імпульсивні, пристрасні натури. Збудливістю, чутливістю відрізнялася одна з найзловісніших постатей ХХ століття – Адольф Гітлер. Після того, як його було оголошено канцлером Німеччини у лютому 1933 р. він навіть заплакав. Підвищена емоційність Гітлера нерідко призводила до нападів істерії, готовності покінчити з власним життям.

Емоційність ініціаторів терористичних актів пояснюється не лише їх психологічними особливостями, але й молодістю (в терористичних організаціях домінують особи молодші за 30 років).

Крім того, не можна не помітити, що жінки становлять значну долю серед лідерів терористичних угруповань. Д. Шварц відмічає, що жінки (перш за все освічені) більш схильні до активного відчуження та готові вітати насильницькі зміни [16]. Значною мірою це пов'язано з підвищеною емоційністю жінок, їх схильністю до екзальтації, афектів.

У виконкомі „Народної волі” з 29 співробітників 9 були жінками. Лідером лівоекстремістської “Червоної армії Японії”, яка відрізнялася особливою жорстокістю, в 1970-ті рр. була Фусако Сікенобу.

Багатьох носіїв терористичного типу особистості можна назвати душевно невлаштованими, неблагополучними людьми. Серед них немало таких, хто виріс у

сім'ях, де не було одного з батьків або взагалі були сиротами. Софія Перовська, активістка «Народної волі», пішла з дому в юності через розрив з батьком.

Травматичний досвід дитинства має декілька психологічних наслідків. Зокрема, він викликає формування особистості з серйозними вадами, переповненої комплексами, страхами перед світом, який розглядається як ворожий. Особистість терористичного типу намагається компенсувати свою самотність, біль і приниження дитячих років мрією про владу над іншими. Вона відрізняється авторитарністю, тобто здатністю підкорятися більш сильним та панувати над більш слабкими.

Водночас авторитарна особистість характеризується схильністю до бунтарства проти слабкої влади. Насильство дає такій особистості можливість відчути свою владу, таким чином самоутвердитись, повернути собі високу самооцінку. Душевне неблагополуччя, самотність, характерні для носіїв терористичного типу особистості, мають своїм наслідком жорстокість, певну нечутливість до страждань своїх жертв, часто неусвідомлене бажання нанести шкоду всім іншим. Приниження, душевні рани, перенесені у дитинстві, примушують індивіда шукати винних у своїх стражданнях, покликаних відповісти за горе і біль. Такими винними стають політичні противники: класові, етнічні, релігійні тощо.

В силу особливості своєї душевної організації терористи відгукуються не на страждання конкретних людей, а скоріше виступають як поборники певних абстрактних понять (“боротьба з невірними”, “щастя народу”, “інтереси нації” тощо). Прагнення врятувати і ошчасливити масу (людство, пролетаріат, народ) у терористів поєднується з байдужістю або жорстокістю у ставленні до конкретних, реальних людей. Вони переконані в своїй особливій місії, тому відчувають перевагу в ставленні до маси (свідомо або несвідомо), яку покликані “звільнити”.

Для терористичного типу особистості характерна і недорозвиненість світосприйняття. Вона виявляється у поверхневому розумінні дійсності, життєвому, теоретичному і практичному дилетантизмі. Серед радикалів всіх ідейно-політичних напрямів рідко зустрічаються великі філософи, політологи, економісти. Хоча слід відмітити, що в рядах терористичних організацій зустрічається немало освічених людей, педагогів, психологів, вихователів дитячих садків, медсестер, починаючих художників та мистецтвознавців – людей, вибір професії яких невід’ємно пов’язаний з такими якостями, як емоційне сприйняття, здатність до співчуття. Однак багато з них є певним чином обмеженими. Вони відносяться до розряду людей, які воліють судити, а не аналізувати.

В терористичних організаціях немало невдах-студентів або учнів, які покинули навчання заради служіння “великій ідеї”. В.Фігнер, російська терористка кінця XIX століття, покинула Женевський університет. Не став інженером Хаттаб.

Терористи перебувають у світі своїх власних уявлень, а не в реальній дійсності. Їх свідомість міфологічна. Тому їм властива відірваність від реальності.

Для особистості терористичного типу характерний максималізм, прагнення до ідеального, бездоганного рішення, абсолюту. Лідери яacobінської диктатури не допускали жодної незгоди зі своїми поглядами, нетерпимим до своїх опонентів був Ленін. Сталін віддавав перевагу їх фізичному знищенню. За

спостереженнями вчених, саме фанатики є ініціаторами насильства більшою мірою, ніж усі інші типи революційних лідерів. Не лише максималізм, а й нетерпіння становлять ментальність терористичного типу особистості. Така особистість прагне здійснити свої наміри негайно або в найкоротші строки.

Як ми бачимо, терористичний тип особистості являє собою сукупність суперечливих, іноді зовсім несумісних (наприклад, соціальна співчутливість і жорстокість), але разом з тим тісно взаємопов'язаних і взаємообумовлених психологічних рис, яка створює схильність до здійснення терористичних актів.

Розглянувши деструктивний модус буття тероризму, терористичний тип особистості, ми можемо констатувати той факт, що він стає реальністю за наявності великої кількості факторів, що актуалізують соціальний час. Ми не можемо впевнено сказати, що проникли в терористичне мислення. Ми не знаємо точно, чому політично або соціально розчарована особистість йде у підпілля, бере в руки зброю, оголошує війну суспільству, тотальну війну, яка не визнає невинних і непричетних, перетворює тероризм на модус свого буття. Тому, якщо ми не будемо намагатися виділити архітипове у тероризмі, він так і залишиться для нас повною таємницею.

Література:

1. Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие. – М., 1998. – С. 22.
2. Хантингтонг С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. - № 1. – С. 33.
3. Бжежинський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его внешнеполитические императивы. – М., 2000. – С. 232.
4. Фромм Е. Психологія і релігія // Сутінки богів. – М., 1990. – С. 200.
5. Фромм Е. Психологія і релігія // Сутінки богів. – М., 1990. – С. 144.
6. Фромм Е. Психологія і релігія // Сутінки богів. – М., 1990. – С. 199.
7. Требин М.П. Тероризм в ХХІ веке. – Минск, 2003. – С. 106.
8. Ігнатенко А. Правовірність, доказывается ненавистью. Ваххабизм в изложении его сторонников // Независимая газета. – 2001. – 14 сентября.
9. Фромм Е. Иметь или быть? – М., 1990. – С. 93.
10. Требин М.П. Тероризм в ХХІ веке. – Минск, 2003. – С. 122.
11. Фрейд З. Психологія. Релігія. Культура. – М., 1992. – С. 111-112.
12. Новый мир. - 1981. - № 11. - С. 243.
13. Витюк В. В. Под чужими знаменами: лицемерие и самообман «левого» терроризма. – М., 1985. – С. 126.
14. Круглый стол журнала „Государство и право”: ”Тероризм: психологические корни и правовые оценки” // Государство и право. – 1995. - № 4. – С. 23.
15. Форсайт Ф. Конец самообмана // Московские новости. – 2001. - № 38. – 18-24 сентября – С.6.
16. Schwartz D. Political Alienation and Political Behavior. – Chicago: Aldine, 1973. – P. 172.